

DE NYESTE HOVEDRETNINGER
INDENFOR DEN FAMILIEHISTORISKE
FORSKNING OM VESTEUEUROPA
I PERIODEN CA. 1400 TIL CA. 1800

AF
IB OLSEN

Den historiske videnskabelige forskning har i vor tid ændret karakter fra at være overvejende orienteret mod den politiske og økonomiske historie, til i højere grad at beskæftige sig med andre sider af menneskets sociale funktion. En del af forklaringen på denne udvikling må nok forstås i lyset af den voksende interesse for – og tilgang til – faget, som dels har ført til en nedbrydning af fagets traditionelle indhold og formål, og dels til en opdyrkning af nye emneområder.

Et af de nyere emner har været familiens historie, hvor forskningen siden begyndelsen af 60'erne har taget et vældigt opsving. Den har udviklet sig til, og er blevet accepteret som, en selvstændig disciplin indenfor historievidenskaben. Den voksende interesse for netop dette emne og den øgede videnskabelige produktion som en konsekvens heraf, har sammenhæng med to forhold. Nye tilgangsvinkler har været taget i anvendelse, samtidig med at nogle resultater fra den nyeste forskning har været debatskabende. De nye veje til en forståelse af familiens historie har dels affødt en række kritiske artikler, og dels inspireret historikere til at supplere de nye retninger med yderligere undersøgelser. I centrum for forskningen står familiens struktur og ændringer i denne over tid. Samspillet mellem individ-familie-samfund udgør en triade, der på dialektisk vis fører til ændringer i familiestrukturen. Disse tre niveauer samt forsøget på at afdække indbyrdes påvirkninger er derfor forskningens bredeste basis. Det har vist sig hensigtsmæssigt at foretage visse afgrænsninger for denne oversigt, som jeg kort skal redegøre for. Den tidsmæssige begrænsning er perioden ca. 1400–1800, altså en præ-industriel periode. Hertil kommer, at forskningen i Vesteuropas familiehistorie i omtalte periode, hovedsageligt er baseret på undersøgelser over England, Tyskland og Frankrig. Med ønsket om at give en kritisk oversigt over de nyeste hovedretninger indenfor denne forskningsgren betyder det også, at temaet for oversigten i stor udstrækning vil blive problematikken omkring kernefamiliens oprindelse.¹ Denne overvægt i interessen for kernefamiliens historie hænger sammen med, at tidligere tolkninger enten er blevet afvist eller modificeret gennem brug af nye indfaldsvinkler og gennem brug af nyt materiale. De historiske nytolkninger er nemlig blevet muliggjort gennem inddragelse af teorier og resultater fra andre videnskabelige discipliner. Psykologien fremhæver betydnin-

¹ Tinne Vammen har tidligere udarbejdet en forskningsoversigt over samme emne og periode, *Familiehistorisk forskning: En introduktion i: Fortid og Nutid XXVII, hefte 2, (1977)*. Denne artikel betoner dog det tematiske aspekt af forskningen fremfor det analytiske, og har på grund af artiklens refererende form en langt mere positiv holdning til forfattere som f.eks. Ariès, Shorter og Laslett, end nærværende oversigt anlægger.

gen af socialiseringsprocessen, og gør det muligt at forstå hvordan socialiseringen fandt sted på individplan. Sociologien lægger vægt på, at man med ændringer i den sociale organisation på samfundsplan må forvente, at dette reflekteres i familiens liv og karakter. Endelig er der gennem den demografiske forsknings resultater åbnet mulighed for, at historikere med dette materiale kan kompensere for mangelen på samtidige skriftlige kilder.

Jeg har forsøgt at disponere oversigten efter tre hovedretninger, nemlig dels forskningen omkring den følelses- og bevidsthedsmæssige udvikling, dels omkring husstandsstørrelser og -strukturer og dels omkring arvesystemets indflydelse på familiestrukturen. Et væsentligt fællestræk ved ovennævnte hovedretninger er, at de alle må betragtes som revisionistiske. De gør op med den traditionelle historiske opfattelse af, at familiestrukturen før industrialiseringen var patriarkalsk i form af enten stamfamilie (omfatter et overhoved, patriarken, samt efterfølgende generationer i lige linie) eller udvidet familie (stamfamiliens grundstruktur, men yderligere udbygget med andre slægtninge). Desuden anfægtes forestillingen om, at industrialiseringen i Vesteuropa var den direkte og eneste årsag til, at kernefamilien afløste den patriarkalske familieform. Argumentationen for kernefamiliens oprindelse føres frem, gennem dels et forsøg på en fuldstændig teori, den førstnævnte hovedretning, og dels gennem undersøgelser, der forsøger at fastslå kernefamiliens eksistens og udbredelse før industrialiseringen, de to sidstnævnte hovedretninger. Gennemgangen af hovedretningerne vil bestå i en præsentation af deres argumenter og resultater, efterfulgt af en analyse, som samtidig inddrager andre videnskabelige bidrag af relevans i form af kritik eller støtte til de behandlede hovedretninger.

Ser vi først på teorien om en følelses- og bevidsthedsmæssig udvikling, fremstår to forfattere som hovedeksponenter for denne tilgangsvinkel, nemlig Philippe Ariès og Edward Shorter.² Den franske demograf Philippe Ariès' fremstilling³ tager udgangspunkt i en konstatering af, at familiestrukturen i middelalderen var bygget op omkring slægtskabet, med et bofællesskab der omfattede flere generationer og linier indenfor slægten. Barnet havde på den tid en meget svag position i familien, idet begrebet barndom ikke eksisterede bevidstmæssigt hos den voksne generation. En øget sikkerhed for familien blev skabt gennem en styrket statsmagt, hvorved muligheden for at isolere sig fra slægten og koncentrere sig om kernefamilien var skabt. En stærkt voksende interesse for barnets ve og vel var en sideløbende bevidsthedsmæssig udvikling.

² Jeg har valgt ikke at inddrage en tredje fremstilling på linie med Ariès og Shorter, nemlig Lawrence Stone: *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*. London 1977. Det skyldes, at hans opfattelse af familiens udvikling ligger tæt op af Ariès og Shorter. I sin teori om familien er han stort set i overensstemmelse med Ariès. Desuden beskæftiger Stone sig primært med overklassen, og selve publikationen har et omfang, der umuliggør en rimelig behandling i denne sammenhæng. Endelig er bogens argumentationsgrundlag i mange tilfælde problematisk. En god indføring i kritikpunkter mod fremstillingen findes i: *History and Theory* VIII, 1, s. 103-126, skrevet af Alan MacFarlane.

³ Philippe Ariès: *Centuries of Childhood* (1962) Penguin Books 1973. Ariès bog blev banebrydende i studiet af børns historie, men her fokuseres især på hans påstand om og argumentation for, at kernefamiliens opkomst kan spores tilbage til det 16.-18. årh.

Ariès bruger billedkunsten til at vise den ændrede opfattelse af barnet. Nu (i 1500- og 1600-tallet) portrætteres barnet i naturlig størrelse og i fysisk kontakt med forældrene eller som centrum for deres opmærksomhed, hvor man tidligere (før 1500) gengav barnet med voksen krop men med barnlige ansigtstræk, hvis det overhovedet var portrætteret. Kernefamiliens opståen er således en direkte konsekvens af en følelsesmæssig udvikling i forældre/barn forholdet. Årsagen til den følelsesmæssige udvikling har, ifølge Ariès, rod i en åbning fra kirkens side. Kirken formidlede nu moral og religion uden for klostrene gennem oprettelse af skoler til uddannelse og opdragelse af den bedre middelklassens børn. Ariès fremhæver selv, at det kun var den bedre middelklasse, der var bærer af denne udvikling. Samtidig ønskede middelklassen at distancere sig fra samfundet, hvilket skabte en ny byggestil, der gav mulighed for store husstande (kernefamilie, tjenestefolk og lærlinge), men som også opfyldte behovet for en privatisering af familielivet.⁴

Der er oplagte problemer med hensyn til validiteten af Ariès' teori som helhed og dens kildemæssige grundlag i særdeleshed. Teorien har kun gyldighed for Frankrig, hvilket ikke i sig selv er belastende, men da den yderligere er begrænset til den bedre del af den franske middelklasse, opstår problemerne. Det er ikke påvist, at middelklassen rent faktisk lod sig påvirke af kirkens nye formidling, og ej heller at dette var den egentlige grund til at sende børn til de nye skoler. Et andet og meget væsentligt problem er tolkningen af udviklingen i billedkunsten. Er det overhovedet muligt at drage slutninger fra et billedmæssigt plan og uden videre tage disse til indtægt for bevidsthedsændringer hos en snæver befolkningsgruppe? Det mener jeg ikke, det er. Det bør understøttes af samtidigt kildemateriale, der er et produkt af selvsamme middelklasse, og som udtrykker den postulerede holdning til moral, religion og børneopfostring. Dette er naturligvis problematisk på grund af det ringe kildemateriale, men ovennævnte problemer bør erindres, når man vurderer Ariès' udviklingsteori.

En vis form for støtte til Ariès' teori om kirkens påvirkning finder man i en mindre artikel af Rolf Reichardt.⁵ Heri hævder forfatteren, at det var middelklassen, der var bærer af udviklingen i oplysningstiden i Frankrig. Kun ca. 1/3 var på dette tidspunkt i stand til at læse, med tyngden i byerne. Det var overvejende traditionel lektur, man læste, forfattet af gejstlige. Samtidig var skolebøgerne også gejstlighedens værk med et religiøst og moralsk opdragende indhold.

Edward Shorters bog om kernefamiliens historie⁶ supplerer på en måde Ariès,

⁴ Ariès henviser til en undersøgelse fra Provenceområdet, der viser, at 18% af de undersøgte familier boede i husstande med over 8 beboere. Det er dog et højt spinkelt materiale og ikke udvalgt med særligt sigte på at skabe repræsentativitet.

⁵ Rolf Reichardt: *Zu einer Sozialgeschichte der französischen Aufklärung*, Francia 5, München 1977.

⁶ Edward Shorter: *The Making of the Modern family*. New York 1975. På dansk udgivet som: *Kernefamiliens historie*. Odense 1979. Shorter er professor i historie ved University of Toronto, og har tidligere i artikelform beskæftiget sig med familiehistorie: *Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe*, i: T. K. Rabb og R. I. Rotberg (eds.): *The family in History*. Harper Torchbooks 1973; *Female Emancipation, Birth Control and Fertility in European History*, i: *American Historical Review*, 78, nr. 3, 1973; *Der Wandel der Mutter-Kind-Beziehungen zu Beginn der Moderne*, i: *Geschichte und Gesellschaft*, Göttingen 1975.

idet Shorter bevidst koncentrerer sig om den »almindelige« befolkning i Frankrig (fra ca. 1700 og frem), dvs. først og fremmest bønderne og i mindre grad den lavere del af byernes befolkning.⁷ Shorters overordnede målsætning er at beskrive overgangen fra den »traditionelle familie« frem til nutidens kernefamilie. En generel tendens i fremstillingen er, at Shorter ser denne udvikling som et klart kvalitativt fremskridt for familien mod den ideelle situation, som vi nu befinder os i. I Shorters overordnede tese om en følelses- og bevidsthedsmæssig bølge som forklaringen på kernefamiliens fremkomst, indgår der tre hovedelementer, der hver især selv betegner en udvikling.

Den seksuelle og romantiske adfærd udgør et af disse elementer. De romantiske relationer mellem unge var tidligere styret af de ældre generationer og var meget ejendomscentrerede, med en betydelig grad af social kontrol fra landsbyfællesskabets side. Den romantiske kærlighed mellem to mennesker eksisterede reelt ikke. Ændringen fremkom ved, at de unge selv frigjorde sig fra styringen af deres forbindelser til det modsatte køn, og i stedet satte den personlige lykke og selvudfoldelse i højsædet. En række eksempler på kærlighedsbreve skal illustrere dette, men også en stærkere tendens til at gifte sig uden for egen stand. Til sidstnævnte forhold refererer Shorter til engelske tal fra 1837–1900, en højst tvivlsom kilde til at underbygge en udvikling i et andet land på et tidligere tidspunkt. Forfatteren forsvarer dette med, at der ikke er forskningsmæssig basis og materiale til at underbygge teoriens gyldighed med hensyn til begyndelse og udbredelse. Den seksuelle adfærd ændres i retning af, at den seksuelle aktivitet inden indgåelse af ægteskab steg. Dette søges dokumenteret gennem en statistik over uægteskabelige fødsler, som viser en brat stigning fra 1750 og frem til 1850. Ligeledes var der en stigning i antallet af førægteskabelige graviditeter, som også skulle indikere en ændring i den seksuelle aktivitet. Shorter betegner ovennævnte udvikling som den første seksuelle revolution og finder, at årsagen til den er en frigørelse fra de seksuelle kontrolmekanismer, der tidligere udøvedes af familien og det »snævre« samfund. Altså igen en bevidsthedsmæssig ændring som ifølge forfatteren har sin forklaring i, at markedsindividualismens regler blev optaget af dele af befolkningen og overført til også at omfatte den personlige lykke på flere områder og herunder det seksuelle.

Det andet element i Shorters hovedtese er en følelsesmæssig ændring i moderbarn forholdet. Shorter hævder, i overensstemmelse med Ariès, at holdningen overfor spædbørn var præget af ligegyldighed i det »traditionelle« samfund. Ligegyldigheden afløstes af en bevidst holdningsændring i retning af at sætte spædbørns liv og lykke over alt andet. Trods en stor dødelighed blandt spædbørn, der blev sendt til opfostring på landet, blev denne praksis opretholdt til omkring år 1800. Senere tal fra Parisområdet viser en stor nedgang i antallet af anbringelser af børn hos ammer på landet. Det var først og fremmest middelklassen, der ændrede praksis på dette område.

⁷ Shorter bevæger sig ud over Frankrigs grænser, når han tidsmæssigt er kommet på den anden side af industrialiseringen. Her ligger der et metodisk problem i visse situationer, fordi hans kildemæssige udgangspunkt og teoridannelse er baseret på Frankrig. Men det materiale, jeg refererer til hos Shorter, er udelukkende baseret på franske forhold.

Her eksisterer der en vis uenighed mellem Shorter og Ariès, idet Ariès mener, at den ændrede holdning i forældre-barn forholdet allerede startede fra det 16. årh., mens Shorter altså først finder samme udvikling omkring år 1800.

Dødelighedsraten for småbørn mindskedes også i løbet af det 18. årh., hævder Shorter, mest udtalt i Frankrig, England og Skandinavien, og det mener han står i forbindelse med den voksende moderlige omsorg for deres spædbørn. Forskellen mellem småbørnsdødeligheden i Frankrig og Tyskland i det 18. årh., mener Shorter, er et udtryk for fremgang og modernisering i Frankrig i forbindelse med omsorg for spædbørn, mens det er et udtryk for mangel på samme i Tyskland.

Den tredje og sidste del af hovedtesen er en tiltagende privatisering af familielivet i forhold til det omgivende samfund, eller mere præcist kernefamiliens opdukken. Desværre præciserer Shorter ikke forskellen eller ændringen fra den traditionelle familie til kernefamilien. Kernefamilien defineres som en bevidsthedstilstand. Den er ikke relateret til et eventuelt bofællesskab i form af stamfamilie eller udvidet slægtsbofællesskab, men opfattes som en særskilt følelsesmæssig enhed, byggende på en solidaritet, der udskiller hjemmet fra samfundet. I den »traditionelle« familie var det kammeratskabsgruppen, der primært lagde beslag på de enkelte medlemmers fritidsaktiviteter, og dermed hindrede en opblussen af et privatliv og en solidaritetsfølelse indenfor familien. Også landsbyfællesskabet hindrede med sin kontrollerende funktion en privatisering. Kernefamiliens opdukken, eller snarere familiens bevidstgørelse, har igen middelstanden som den bærende klasse, og Shorter fastlægger denne udvikling til sidste fjerdedel af det 18. årh. Fra det tidligere parforhold, der var baseret som en produktions- og reproduktionsenhed uden særlige følelsesmæssige bånd, bliver det emotionelle nu det afgørende bindeled i parforholdene. Det medførte, at parret frigjorde sig fra fællesskabets overvågning på det seksuelle område, og den voksende moderkærlighed betød en følelsesmæssig basis, der fremmede solidariteten mellem de enkelte familiemedlemmer, og forskansede familien i forhold til omverdenen. En forklaring på denne udvikling er ifølge forfatteren, at man søgte tilbage til forfædrenes livsform, med fritidsaktiviteterne forlagt til hjemmet. En anden forklaring er, at familiefaderen på grund af forretningsmæssige problemer ikke magtede at opretholde sine kontakter til samfundet i fritiden og derfor »trak« fritidsaktiviteterne tilbage til hjemmet. På landet var det de mere velhavende bønder, der var bærere af den nye udvikling, og forklaringen er her, at de via en form for selskabelig opskruning tvang de lavere klasser ud af fællesaktiviteterne og ad den vej isolerede sig til privatsfæren. Et »bondsk« mirakel kalder Shorter det. De nævnte årsager har igen en snæver sammenhæng med markedskapitalismens opståen, hævder Shorter. Ideen om, at enhver er sin egen lykkes smed, der udgår fra markedets laissez-faire politik, optages og overføres til andre områder af den menneskelige tilværelse. I forholdet mellem slægtninge sker der også en ændring. Den tidligere holdning kunne spænde fra ligegyldighed til vold og konspiration medlemmerne imellem. Beretninger om det stærke familiesammenhold hævder Shorter, skyldes at sammenholdet var baseret på en instrumentalt sammenhold og ikke på et følelsesmæssigt.

Shorters hovedtese om en følelses- og bevidsthedsmæssig udvikling som årsags-

forklaring til kernefamiliens fremkomst bliver endog meget problematisk, når man vurderer tesens validitet på grundlag af kildeanalytiske betragtninger. Bogen, skriver Shorter, udgør et kompromis mellem to typer af kildeanvendelse, kvantitativ og informativ analyse. Dette er ikke problematisk i sig selv, men bliver det, når man skal vurdere det rimelige i de konklusioner, han drager på grundlag af nævnte analyseformer. Den kvantitative analyseform anvendes som argumentation for en bevidsthedsændring hos datidens befolkning. Dette sker i forbindelse med den seksuelle revolution, moder/barn forholdet og den faldende spædbarnsdødelighed. Når denne analyseform står alene som forklaring på ovennævnte fænomener, er der en oplagt fare for en økologisk fejlslutning.⁸ Endvidere er det uhyre problematisk at overføre sådanne kvantitative resultater til et bevidsthedsplan. Det kræver andet kildemateriale som yderligere dokumentation for at fastslå en sådan bevidsthedsændring, primært skriftligt kildemateriale der stammer fra den befolkningsgruppe, man analyserer, altså en kombination mellem kvantitativ analyse og informativ analyse. Men en sådan kombination finder man ikke hos Shorter, idet de to analyseformer anvendes adskilte. Beretningsanalysen står nemlig også alene som argumentationsgrundlag i flere sammenhænge. Om anvendelsen af berettede kilder skriver Shorter selv i forordet, at de rummer en fare for fejlslutning. Jeg mener ikke, at Shorter lever op til denne reservation i sin fremstilling. Beretningerne er beskrivelser af forholdene hos de lavere klasser på landet, skrevet af embedsmænd og læger. Men dels er de få i antal, og af den grund tvivlsomme som grundlag for beskrivelser af forholdene på landet generelt, og dels er der en oplagt fare for at disse berettere qua deres egen sociale placering fordrejer, mistolker eller direkte misinformerer om de forhold, de beskriver. Min kritik af Shorters kildegrundlag vil jeg forsøge at eksemplificere ved at opstille alternative tolkninger til dem, Shorter har fremlagt, og samtidig inddrage andet materiale der rækker ved Shorters meget generelle konklusioner.

Påstanden om, at der ikke blandt ugifte og gifte i det »traditionelle samfund« eksisterede emotionelle bindinger, står ganske udokumenteret og må derfor betragtes som et postulat. Jeg kan derimod henvise til et ganske vist enkeltstående eksempel på det modsatte hentet fra England. Dette kan antyde, at problemet ikke drejer sig om, hvorvidt emotionelle bindinger eksisterede i datiden, men derimod blot om at vi endnu ikke har været i stand til at påvise dette på grund af manglende kildegrundlag. Alan MacFarlane⁹ har på grundlag af en dagbog, skrevet af en præst i 1700 tallets England, kortlagt Ralph Josselins bestræbelser på at løse sine økonomiske problemer, sørge for sine børns fremtid, samt hans forhold til både kone, børn og slægtninge. MacFarlane viser her, at ægtefællernes forhold

⁸ Ved begrebet økologisk fejlslutning forstås det forhold, at man gør brug af aggregerede tal (dvs. totalsumsmateriale) til at drage slutninger om fænomener på individplan. Herved kan man begå den fejl, at de konklusioner, man udleder af det aggregerede materiale, ikke er holdbare, når man afprøver dem på de enkelttal, der danner grundlag for de aggregerede tal. Oplagte eksempler på økologiske fejlslutninger finder man f.eks. ved parlamentsvalg, hvor et landsresultat tolkes på en bestemt måde, hvorimod stemmeafgivelsen kan dække over ganske andre bevæggrunde, og endog være i direkte modsætning til tolkningen af landsresultatet.

⁹ Alan MacFarlane: *The Family Life of Ralph Josselin*. Cambridge Univ. Press, 1970.

bestemt var følelsesmæssigt baseret og ikke blot kan opfattes som et kontraktforhold.

Shorter mener at kunne slutte sig til den generelle konklusion om manglende følelsesmæssige bindinger, fordi der fra en senere tid eksisterer følelsesbetonede kærlighedsbreve. Opkomsten af sådanne kærlighedsbreve kan udmærket forklares på anden måde. Det kan ganske enkelt skyldes, at der på samme tidspunkt udvikledes en større mobilitet i samfundet, som nødvendiggjorde brevveksling mellem engagerede personer. At der rent faktisk opstod en større mobilitet i samfundet, har Pierre Goubert vist ved at fremlægge resultater fra undersøgelser omkring dette emne.¹⁰ Trods regionale variationer har der i sidste halvdel af det 18. årh. været en markant stigning i mobiliteten, to til tre gange større end man tidligere kendte.¹¹ Folk bevægede sig hyppigere væk fra hjemmet og rejste længere væk end tidligere. En anden tendens, der kan spores, er en migration til byerne fra provinser, hvor man havde et stort fødselsoverskud.

Shorters påvisning af en brat stigning i antallet af uægte fødsler fra 1750–1850 bliver taget til indtægt for en ændret seksualadfærd, hvilket forekommer meget rimeligt. Men forklaringen på fænomenet, at det skulle være et ønske om personlig lykke og samtidig ønsket om at frigøre sig fra fællesskabets kontrolfunktioner, virker for enkel. Goubert, som iøvrigt samstemmende med Shorter påviser en stigning i uægte fødsler, finder, at de uægte fødsler var et byfænomen, men indlader sig ikke på en tolkning af denne konstatering. Derimod antydes en mulig sammenhæng af Rolf Reichardt.¹² Han refererer til undersøgelser, der synes at vise en sammenhæng mellem »oplysningen« og en stigende grad af afkristning i befolkningen. Sammenholder man migrationen til byerne med »oplysningen«, og kombinerer dette med, at disse landsbyemigranter mistede det »kulturelle fodfæste«, samt at der fandt en stigende afkristning sted på samme tidspunkt, kunne det tænkes at være en mere dækkende forklaring på den stigende grad af uægte fødsler i byerne.

En anden og mere speciel forklaring på stigningen i uægte fødsler, leverer Peter Laslett¹³ i sin analyse af uægteskabelige fødsler i England 1560–1960. Han mener at kunne påvise to højdepunkter i perioden, nemlig 1600 og 1800. Men mønsteret var ingenlunde ensartet. Der var regionale forskelle, forskel mellem land og by, og endog byer med modsat udvikling end den generelle. Vanskeligheder med at tyde de statistiske informationer, samt det varierede mønster gør, at Laslett afholder sig fra at fremsætte egentlige konklusioner, men påpeger at der ikke er baggrund for at kæde oplysningerne sammen med følgende muligheder: de voksende byer, industrialiseringens gennembrud, alder ved indgåelse af ægteskab, kønsfordelingen i

¹⁰ Pierre Goubert: *Historical Demography and the Reinterpretation of Early Modern French History*, i: T. K. Rabb og R. I. Rotberg, anf. arb.

¹¹ Den større mobilitet var ikke kun et fransk fænomen. Se Peter Laslett: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge Univ. Press 1977, især s. 70 ff, der finder samme tendens for Englands vedkommende. Mobiliteten var endda ikke kun knyttet til enkeltpersoner, men kunne også omfatte hele husstande.

¹² Rolf Reichardt, anf. arb., s. 247.

¹³ Peter Laslett, anf. arb.

befolkningen, de relative andele af gifte og enlige kvinder i den frugtbare alder, eller med den korte puritanske periode omkring 1650. Han fremsætter dog en forsigtig teori, som støtter sig på et spinkelt materiale, nemlig en undersøgelse af, hvorvidt der var »gengangere« blandt de kvinder, der fødte uægte børn. Undersøgelsens resultat antyder, ifølge Laslett, at der konstant over tid var tale om et subsamfund, hvorfra størstedelen af de uægte børn kom. Dette subsamfund bestod af prostituerede, og kvinder med en lignende adfærd (hvad der så end skal lægges i dette udtryk), samt ligefrem en tradition blandt familier der fandt sammen på det erotiske plan uden at legitimere forholdene, en praksis der i tid skulle have omfattet flere generationer.

Den følelsesmæssige udvikling i moder/barn forholdet, henfører Shorter igen til middelklassen, og fra omkring år 1800. Her er der et modsætningsforhold mellem Ariès og Shorter. Ikke med hensyn til, at middelklassen var bærer af den nye udvikling, for det er de enige om, men med hensyn til denne udviklings begyndelse. Ariès hævder nemlig, at den startede allerede i det 15. og 16. årh.,¹⁴ hvad der ikke harmonerer med Shorters tidsangivelse. Et af Shorters vigtigste belæg for denne teori er, at de parisiske kvinder holdt op med at sende deres spædbørn til opfostring på landet på grund af den høje dødelighed. Rolf Reichardt¹⁵ oplyser imidlertid, at mens dødeligheden blandt de parisiske børn, der var anbragt hos ammer på landet, lå helt oppe på ca. 44%, *faldt* spædbarnsdødeligheden hos ammernes egne børn på samme tidspunkt fra 30% til under 20%. Denne tendens må siges at have noget med moderfølelse at gøre. Men pudsig nok vil Shorter ikke beskæftige sig med denne kategori af mødre, da de ikke kan anses for at være »moderne«, når de ammer andres børn samtidig med egne, idet de forringer levedmulighederne for deres egne børn. Et andet argument for den voksende moderkærlighed er faldet i dødelighedsraten generelt hos børn. Shorter sammenligner Frankrig og Tyskland, hvor Frankrigs rate ligger klart under Tysklands, hvilket tilskrives Frankrigs »modernisering« og Tysklands mangel på samme.¹⁶ Denne konklusion kan også meget vel være en økologisk fejlslutning på basis af de aggregerede tal, idet Goubert¹⁷ refererer til undersøgelser, der viser en meget stor variation i dødelighedsraten, hvor f.eks. Normandiet havde en så lav rate som 15%. Dette antyder, at en modernisering ikke nødvendigvis er den eneste forklaring på faldet i dødelighedsraten.

Shorter forbinder kernefamiliens opdukken med flere forhold. Men kernen i det hele er udviklingen i moder/barn forholdet, hvis følelsesmæssige udvikling overføres til også at omfatte forholdet til de ældre børn og ægtefælle. Denne forklaring er for »tyndbenet« og utilstrækkelig. Forfatteren skriver selv, at det igen var

¹⁴ Philippe Ariès, *anf. arb.*, s. 2. Men igen vil jeg henvise til Alan MacFarlanes bog (*anf. arb.*, s. 105–126). Her fremgår det tydeligt, at de følelsesmæssige bindinger mellem forældre/børn er stærke. Der spores endda et tydeligt engagement i børnebørnenes ve og vel. Igen kan årsagen være mangel på kildemateriale, der dokumenterer følelsesmæssige bindinger forældre/børn, og ikke en mangel på følelser hos datidens befolkning.

¹⁵ Rolf Reichardt, *anf. arb.*, s. 165.

¹⁶ Edward Shorter: *Kernefamiliens historie*, s. 200.

¹⁷ Pierre Goubert, *anf. arb.*, s. 21.

middelklassen, der dannede fortro. Det har for det første konsekvenser for hele fremstillingen. Shorter fremfører, at hans hensigt er at skrive om den lavere og største del af befolkningen, men da både afsnittet om moder/barn forholdet har den snævre middelklasse som argumentationsgrundlag, og kernefamiliens opståen hæftes ved samme, er denne intention ikke i overensstemmelse med indholdet. Når man samtidig betænker, at afsnittet om den seksuelle revolution har de uægte fødsler som det væsentligste kildegrundlag, og vi ved fra anden side (Goubert), at det var et fænomen, der var knyttet til byerne, ja så er der faktisk kun beskrivelserne af bondeforholdene, samt udviklingen i den romantiske adfærd på landet, der kan siges at være baseret på den brede befolkning. For det andet har jeg tidligere været inde på grundlaget for moder/barn forholdet og kritiseret samme, hvilket naturligvis får konsekvenser for vurderingen af tesen om kernefamiliens opdukken, da Shorter kæder disse ting nøje sammen. For det tredje mener jeg, at årsagsforklaringer som stressede forretningsmænd og et »bondsk« mirakel ikke kan betragtes som et seriøst argumentationsgrundlag. Med behørig respekt for værdien i at anlægge nye synsvinkler på historien, at skrive revisionistisk i forhold til den traditionelle historiske opfattelse, vil jeg alligevel mene, at Shorters fremstilling af kernefamiliens historie, i hvert fald hvad angår den her behandlede periode, må betragtes som mislykket.

Som afslutning på denne gennemgang af teorien om en følelses- og bevidsthedsmæssig udvikling, vil jeg inddrage en artikel af Karin Hausen.¹⁸ I lighed med Shorter og Ariès opfatter Hausen tiden før midten af det 18. årh. som en periode, hvor ægteskabet var en fornuftsdisposition uden følelsesmæssigt islæt. Men med kernefamilien træder imidlertid også kvindeemancipationen frem, blandt andet under indtryk af den franske revolution. Definitionen af kvinderollen i familien var tidligere relateret til de huslige pligter. Men som en følge af kvindeemancipationen omdefineredes kvinderollen nu til en egentlig kønsforskel, der var biologisk og naturmæssigt betinget. Denne omdefinition blev til gennem en mandsdomineret analyse, og Hausen opfatter den derfor som et modtræk til den gryende kvindeemancipation, og som en tilpasning til samfundsudviklingen. Kønskarakterbestemmelsen tjente som en ideologisk sikring af den patriarkalske mandsdominans. I samtidige kilder (leksika m.m.) fremstilles manden som den rationelle-aktive, mens kvinden er den passive-emotionelle. Disse karakteristika gør det naturligt, at manden er orienteret mod »verden«, mens kvindens natur passer til hjemmet. Denne polarisering legitimeres med, at et ægteskab udgør et komplementært forhold, og at ægteskabet derfor skal forstås som en menneskelig fuldstændiggørelse.

Også Hausen mener, at der sker ændringer på det seksuelle område, men i modsætning til Shorter, som jo plæderer for en stigende kvindelig frigørelse, ser Hausen den ændrede kvinderolle på den måde, at hun fra passivitet under samleje må skifte til aktivitet, men med henblik på at tilfredsstille mandens kønsdrift.

Den beskrevne proces ser Hausen som en konsekvens af udviklingen »vom

¹⁸ Karin Hausen: Die Polarisierung der »Geschlechtscharaktere«, i: *Geschichte und Gesellschaft* 1975.

ganzen Haus zur bürgerlichen Familie«. Men påstanden om den mandlige omdefinition af kvinderollen har kun gyldighed, hvis man kan påvise, at den blev efterlevet i datidens samfund. Givet er det, at formidlingseffekten gennem litterære værker har været ringe, idet kun en begrænset del af befolkningen var i stand til at læse (1/3 i Frankrig med tyngden i byerne).¹⁹ Hvis bestemmelsen af kønskarakteren har været anvendt som et repressivt ideologisk middel mod kvindekønnet, savner man derfor svar på, hvordan en formidling af denne ideologi har fundet sted på samfundsplan. Ændringen på det seksuelle område dokumenteres (vel af gode grunde) ikke, hvorfor denne påstand kun har en spekulativ baggrund og må stå for Hausens egen regning.

Vender vi os nu mod den anden hovedretning, husstandsstørrelser og husstandsstrukturer, står The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure som en fortrop indenfor denne gren af forskningen i familiens historie. Det seneste værk »Household and Family in Past Time« har et komparativt formål, idet der præsenteres materiale fra England, Frankrig, Serbien, Japan, Nord Amerika, samt i mindre grad andre vesteuropæiske lande. I denne sammenhæng vil kun materialet fra England og Frankrig blive inddraget.

Peter Laslett²⁰ gør det klart, at de publicerede studier har til hensigt at gøre op med den traditionelle forestilling om familiens størrelse og struktur. Hidtil har den altdominerende opfattelse af fortidens, dvs. den førindustrielle, familiestruktur været, at der var tale om store og mere komplekse familieformer end vi kender til i dag. Forklaringen på den formodede ændring var moderniseringsprocessen (herunder industrialiseringen), som betød en forenkling af de sociale relationer baseret på slægtskab, tilbagegang for slægt- og klandominansen som styrere af de komplicerede regler for ægteskab, og en hændelse af den patriarkalske autoritet. Familiestrukturen udvikledes således henimod en rationel, ukompliceret vestindustriel lillemodel for familieliv, en individualismens triumf. Men, ifølge Laslett, har man i lyset af individualismens triumf, ikke samtidig fastslået, at store og komplekse boformer var de dominerende i præindustriel tid. Den traditionelle historiske opfattelse er derfor baseret på en »løs« logisk slutning. Mere specifikt udpeger Laslett tre hovedopfattelser af historiske trin i familiens evolution i traditionel forstand. Den første er den store patriarkalske familie, som hører til i den ældste tid og især i lande som Kina, Indien og Japan. Den anden kalder han for den lille patriarkalske familie, som hørte middelalderens samfund til. Byernes behov for faglærte håndværkere gjorde den store patriarkalske familie ineffektiv, og den blev derfor afløst af den lille patriarkalske familie, sammensat af mand, kone, børn, bedsteforældre, ugifte brødre og søstre, samt andre slægtninge. Den tredje

¹⁹ Rolf Reichardt, *anf. arb.*

²⁰ Peter Laslett: Introduction: The History of the Family, i: *Household and family in Past Time*. Cambridge 1972, (eds.) P. Laslett og R. Wall. Peter Laslett er det mest fremtrædende medlem af Cambridge gruppen og bidrog i bogen *The World We Have Lost*. London 1966, til at engelske og nordamerikanske forskere fik interesse for »almindelige« menneskers familieliv. I sidstnævnte publikation fremhævede Laslett, at skønt mange husstande indbefattede tjenestefolk, var de relativt små. Synspunktet følges op og videreudvikles i publikationen fra 1972, som er anvendt i denne artikel.

har betegnelsen den moderne demokratiske familie, som kom til verden, fordi den industrielle revolution brød mønsteret ned. I U.S.A. accelererede dens udvikling på grund af pionerernes livsbetingelser, deres opbygning af offentlige skoler og en udvidelse af de demokratiske principper.

Denne traditionelle opfattelse må nødvendigvis revideres væsentligt, mener Laslett, idet de resultater, der lægges frem af de forskellige bidragydere, leverer grundlaget for en sådan revision. De to tabeller, der er mest interessante i denne sammenhæng, ses i bilag I og II. Kommunerne der her er relevante er den engelske Ealing og den franske Longuenesse. Som det fremgår af tabellerne er det meget overbevisende tal med hensyn til hvilken kombination af generationer, der dominerede. Vi ser i tabellen over generationsbredden, at to-generationers husstanden bestående af forældre og børn udgjorde helt op til henholdsvis 69% (Ealing) og 76% (Longuenesse). Én-generationshusstande var ligeledes ret udbredte, hvorimod kun i mindre grad tre-generationers, mens der slet ikke er fundet husstande derudover. Ser vi dernæst på tabellen over husstandsstrukturen, finder vi en ligeså stor koncentration om typen *enkeltfamilie husstande*, med 78% (Ealing) og 76% (Longuenesse). Enlige der bor alene forekommer hyppigere i England (12%) end i Frankrig (1%). Derimod er det en betydelig del af husstandene i Frankrig, der kan betegnes som *udvidet familie*, nemlig 14% mod Englands 6%. Denne fordeling lader ane, at man i Frankrig finder mere varierede fordelinger end i England, og det er da også en tendens vi vil få bekræftet senere. Kun én husstand i England kan betegnes som *flere familier* og to i Frankrig. Bemærk også det store antal husstande der havde tjenestefolk i England. Dette er ikke så udtalt for Frankrigs vedkommende.

Peter Laslett bidrager med endnu en artikel i »Household and Family in Past Time«, ²¹ som udelukkende beskæftiger sig med husstandsstørrelser i England. Hans materiale består af indsamlede data fra 100 engelske kommuner, med 5843 husstande og en population på næsten 30.000. Tidsmæssigt dækker de perioden 1574–1821. Laslett har udarbejdet gennemsnitstal på husstandsstørrelsen i de enkelte kommuner, og gennemsnittet af disse gennemsnit viser en husstandsstørrelse på 4.75 personer. Da materialet indeholder ret store variationer kan tallet ikke anvendes som kvotient på en given landsby til et givet tidspunkt, advarer Laslett, men mener iøvrigt, at dette tal holdt sig meget konstant gennem hele den behandlede periode. Dette eftervises grafisk, se bilag III, ved at opdele perioden i tre. Primært gøres dette for at vise, at perioden med industrialiseringens fremkomst ikke er anderledes end de andre. Sammenholder man bilag III med de faktiske gennemsnitstal for perioden, se bilag IV, viser materialet da også meget konstante værdier. Af bilag IV fremgår det, at der først indtræffer et fald i talværdien efter 1891. Dette skyldes demografiske forandringer, hævder Laslett, idet husstandsstørrelsen blev mindre i takt med en faldende fødsels- og dødsrate, samtidig med at gennemsnitslevealderen steg. Men den helt afgørende ændring

²¹ Peter Laslett: Mean Household Size in England Since the Sixteenth Century, i: P. Laslett og R. Wall, *anf. arb.*

henimod den størrelse, som vi kender i husstandene i dag indtræder først fremme ved perioden 1911–1930.²²

Efter at have konstateret dette ret konstante gennemsnitstal fortsætter Laslett med at analysere sammensætningen af dette tal. Hvem var det, der levede sammen, og havde sammensætningen af husstandene et socialt forskelligt mønster? En generationsanalyse viser, se bilag V, at helt op til 70,4% af husstandene var beboet af to generationer, forældre og børn, mens 23,8% var husstande med kun én generation. I 15,8% af husstandene var der tre generationer, og ingen af dem indeholdt fire eller derover.

En analyse af den sociale struktur viser store forskelle i husstandskompositionen. Opdeles der efter social status spændende fra adel til fattige, finder vi tre ensartede fordelinger, se bilag VIa. De største husstande findes i gruppen *rentier* og har derefter faldende størrelse med faldende social status. Samme mønster tegner sig i de tal, der viser andel af husstande med tjenere og slægtninge, se bilag VIb. Men på et punkt brydes mønsteret, nemlig i fordelingen af børn pr. husstand efter social status. Her er billedet ret ensartet uanset social status, med yderværdier på 3.53 og 2.34 børn pr. husstand.

I samme publikation fremlægger Armstrong og Anderson²³ to lokalundersøgelser af husstandsstrukturen fra kommunerne York og Preston i England i midten af det 19. årh. Disse to artikler er medtaget trods det sene undersøgelsestidspunkt, fordi de kan anvendes komparativt. Dels kan de relateres til Lasletts undersøgelse af perioden 1750–1821, og dels kan de på grund af deres forskellige udviklingshistorie sammenlignes direkte. Forfatterne påpeger selv materialets begrænsede værdi med hensyn til generelle konklusioner om datidens husstandsstruktur.

I udviklingssammenhæng var York i midten af det 19. årh. stadig at betragte som en præ-industriel by. Den havde ingen industri, og bortset fra jernbanen var York forblevet et markedscenter for landbrugsvarer og andre handelsvarer. Preston var derimod at betragte som en modsætning til York, idet tekstilindustrien kom tidligt i gang i denne kommune, og den var sammen med andre tilsvarende kommuner oaser i industriel forstand. Over en tredjedel af befolkningen var beskæftiget med fabriksarbejde. I dette tal er antallet af børn, der var beskæftiget i fabrikkerne, ikke medtaget. En sammenligning af generationsfordelingen på husstande i de to kommuner vil derfor være interessant, fordi en eventuel forskel i husstandsstrukturen, som kunne skyldes industrialiseringen, må formodes at markere sig mellem netop to byer med de beskrevne produktionsforskelle. Men

²² Ivy Pinchbeck hævder i en artikel, *Der Einfluss der »agrarian Revolution« auf Art und Umfang der produktiven Tätigkeit von Frauen verschiedener Bevölkerungsgruppen in der englischen Landwirtschaft zwischen 1750–1850*, i: *Familie und Gesellschaftsstruktur*, (hrsg., Heidi Rosenbaum 1974), at enclosurebevægelsen i visse områder førte til større husstande i landbefolkningen, at der altså var tale om en modsat rettet tendens i tiden omkring industrialiseringen. Det skyldtes, at de mere velstillede bønder, der blev tilbage i landbrugsproduktionen, ansatte flere hjælpere på grund af omlægningen til en mere rationel drift, samt en øget efterspørgsel på landbrugsprodukter i byerne og stigende kornpriser.

²³ Armstrong og Anderson: *Household Structure in York and Preston in Mid-nineteenth-century*, i: P. Laslett og R. Wall, *anf. arb.*

som det ses af tabellen, bilag VII, er det ikke muligt at påvise en forskel i husstandsstrukturen, der kan skyldes en industrialiseringspåvirkning. Begge byerne har samme procentvise tre-generationershusstande (9%), hvor Lasletts tal viser 6%. Hovedparten af husstandene er stadig to-generationers (York 59%) og (Preston 75%). De fordeler sig derfor pænt i forhold til Lasletts tal for to-generationer (70%). Bemærkelsesværdig er den store del af husstande med én-generation (York 33%), mens den for Prestons vedkommende er beskeden (15%). Fordelingen kunne antyde, at sammensætningen af befolkningen i Preston har hovedvægten på små kernefamilier i den produktive alder, der har søgt til området for at få beskæftigelse. Tallene er således ikke entydige efter min opfattelse, idet man ikke kan udelukke en påvirkning fra industrialiseringen.

To lignende lokalundersøgelser fra Frankrig findes også i publikationen. Jean-Noel Biraben²⁴ har undersøgt den sydfranske by Montplaisant, på baggrund af oplysninger fra 1644 og 1836. Her når forfatteren frem til en gennemsnitsstørrelse på husstandene på 5.48 i 1644, med et totalt antal husstande på 62. Gennemsnits-tallet i 1836 er faldet til 4.53 personer pr. husstand, mens det totale antal husstande er steget til 81. En tabel, bilag VIII, viser generationsfordelingen på husstande i både 1644 og 1836. Den afdækker et mere komplekst mønster i husstandssammensætningen, end de tilsvarende engelske tabeller. Kun 30.2% af husstandene var i 1644 at betragte som egentlige kernefamiliehusstande. Samme andel 30.2 % af husstandene, var imidlertid beboet af ægtepar, der enten levede sammen med deres forældre, eller både med forældre og egne børn, eller med slægtninge og gifte børn. Altså en betragtelig del der levede i ikke kernefamiliehusstande.

Sammenligner man tallene fra 1644 og 1836 viser det sig, at kernefamilien har vundet frem, idet den nu udgør 46.9% af husstandene. Denne fremgang er sket på bekostning af de mere komplekse husstande. Disse boformer udgør nu ikke mere end 23.4% af husstandene. Da andelen af én-generationers husstande er næsten konstant, kan det derfor ses, at tilgangen i antal husstande falder ind under kernefamiliehusstandene. Faldet i antallet af store husstande forklares af Biraben med, at det ikke i 1836 var nødvendigt for bønderne at bo sammen af beskyttelses-mæssige hensyn, uden at det dog belyses nærmere. Da fremgangen i kernefamiliehusstandene ikke fastlægges tidsmæssigt, i forhold til en eventuel industrialisering i området eller en omlægning af produktionsmåden i landbruget, mener jeg ikke, at undersøgelsens udviklingsanalyse står særlig klart.

E. Helin²⁵ har undersøgt husstandsstørrelsen i byen Liège og betegner den som en præ-industriel undersøgelse. Liège havde på det tidspunkt et indbyggertal på 42.173. Forfatteren når frem til, at gennemsnitstallet på husstandsstørrelsen var på 3.66, med to som det typiske tal. Mere end en tredjedel af indbyggerne boede i husstande, der kun omfattede en eller to personer. Ca. 5% levede i husstande på mere end 8 og kun 1% i husstande på over 10. Der er således forskel på de to franske undersøgelser i den forstand, at gennemsnitstallet er mindre i Liège med det typiske tal på 2, end i den lille sydfranske landsby. Desværre indeholder artiklen ikke en analyse af generationsfordelingen på husstande, hvilket forringer

²⁴ Jean-Noel Biraben: A Southern French Village, i: P. Laslett og R. Wall., anf. arb.

²⁵ E. Helin: The Case of Liège in 1801, i: P. Laslett og R. Wall., anf. arb.

sammenligningsgrundlaget. Men det billede, der tegner sig på grundlag af de to franske undersøgelser, må siges at være præget af store forskelle. Man må formode, at det lavere gennemsnitstal i Liège med to som det typiske tal, samt at over 50% boede i husstande på fire eller derunder,²⁶ afspejler en tendens i befolkningen der siger, at man i byerne levede i mindre husstande, end tilfældet var det i visse länddistrikter. På den anden side viser gennemsnitstallet for husstandsstørrelsen i den sydfranske landsby, at dette tal ikke er et fuldgældigt udtryk for, hvilke boformer der skjuler sig under tallet.

En stor svaghed ved de præsenterede artikler er deres forkærlighed for gennemsnitstal over husstandsstørrelser. Disse tal indgår som en vigtig bestanddel af argumentationsgrundlaget, når forfatterne konkluderer, at kernefamilien var den dominerende boform allerede før industrialiseringen. Som vi har set det i undersøgelsen af den sydfranske landsby kan gennemsnitstallet ikke umiddelbart tages til indtægt for graden af kernefamiliehusstande. Trods et gennemsnitstal på 5.48 mod Lasletts 4.75, dækker dette tal over en ganske anderledes husstandsstruktur. Som en yderligere illustration af dette problem kan det nævnes, at yderværdierne i Lasletts materiale over de 100 engelske kommuner er 3.63 og 7.22. Når disse enkelte kommunetal også er gennemsnit, må der ganske givet være meget store forskelle på regionalt/lokalt plan, forskelle der sløres ved udregning af et gennemsnitstal på gennemsnitstallene.

Bedre er det med analyserne af fordelingen af generationerne på husstande. Denne oplysningsform giver, når den medtager antal børn, slægtninge og tjenestefolk i husstandene, en bedre information om de forskellige boformer. Desuden åbnes der mulighed for at beskrive et socialt mønster, som det tegner sig fra den rigeste til den fattigste klasse i datidens samfund.

Man bør dog erindre sig, at de artikler, der er refereret, ikke kan danne basis for at drage konklusioner på nationalt plan på grund af materialets lokale karakter. Selv Lasletts ret så omfattende materiale berettiger ikke til sådanne generelle konklusioner. Man skal bemærke, at materialet udgøres af 100 enkelte tværsnitsoplysninger indsamlet på forskellige tidspunkter blandt 100 forskellige kommuner. Det betyder, at de aggregerede tal ikke beskriver forholdene over tid i de enkelte kommuner, men derimod er et sammenkog af oplysninger spredt over tid. Der er således ikke tale om rekonstitutionsanalyser, som netop tager højde for ændringer over tid.²⁷ Hans Medick går i sin kritik længere end til blot at vurdere

²⁶ Sst. s. 324, hvorfra de anvendte tal stammer.

²⁷ Rekonstitutionsanalyser giver et mere sikkert grundlag for konklusioner. E. A. Wrigley, der er en af pionererne indenfor rekonstitutionsanalyser, giver i sin bog, *Identifying People in the Past*, 1973, en udmærket indføring i de problemer, der rejser sig ved en behandling af oplysninger fra fortiden over dåb, ægteskab, begravelser og folketællinger. Nogle af de største vanskeligheder i forsøget på at følge personer over tid udgøres af navnesammenfald, migration og emigration, kvinders navneforandring ved indgåelse af ægteskab, samt mangel på enkelte lister, der udelukker kontrolmuligheder.

I artiklen, *Bevölkerung und Gesellschaft im 18. Jahrhundert: Neue Wege und Ergebnisse der sozialhistorischen Forschung*, i: *Zeitschrift für historische Forschung* 4, 1977., fremhæver Rolf Reichardt, at spørgsmålet om repræsentativiteten tilsvarende udgør et stort metodisk problem. På grundlag af sine undersøgelser over Frankrig i det 18. årh., konkluderer Reichardt således – modsat den hidtidige forskning – at gennemsnitsalderen ved indgåelse af ægteskab var høj (25–26 år), og at en stor del af befolkningen forblev ugifte (13%). Desuden var den franske familiestruktur præget af »lillefamilien«, en familiesammensætning der nærmer sig begrebet kernefamilie.

resultaterne.²⁸ Han mener, at Laslett's arbejder i for høj grad har betonet slægtskab og generationsfølge som et afgørende kriterium for identifikation af husstandsenheder. Undersøgelserne må betragtes som mikroundersøgelser, der ikke kan danne basis for en generalisering om, at sådan var de forskellige familietyper. Laslett's undersøgelser er ikke, som de ifølge Medick burde være, på dialektisk vis knyttet sammen med en nødvendig analyse af de historisk-samfundsmæssige ændringer, under hvilke familien producerer, reproducere og konsumerer.

Denne kritik er jo principielt korrekt, men betragter man Lasletts og andres arbejder som et pionerarbejde, der ad statistisk vej forsøger at frembringe oplysninger over familieformerne i datiden, må man efter min opfattelse forholde sig til de fremlagte resultater, i stedet for blot at afvise dem som utilstrækkelige. Dernæst må man nødvendigvis inddrage andre faktorer, og hermed andre videnskabelige discipliner, som grundlag for en egentlig årsagsforklaring på de familiestrukturer, man mener at have fundet.

To forfattere retter direkte kritik mod Laslett og »The Cambridge Group«. Heidi Rosenbaum²⁹ mener, at den store husstand og den hermed forbundne patriarkalske familietype var den dominerende i præ-industriel tid. Men hun mener ikke, at gennemsnittet for husstandsstørrelser er et dækkende udtryk for en erkendelse af familiestrukturen. Selve kriteriet for målingen er utilstrækkeligt, dvs. hvem der tilhører en husstand, idet Laslett udelukker personer, der var tilknyttet husstanden uden at have bofællesskab med denne, samt voksne fraflyttede børn. Laslett's arbejdsmåde »skjuler« også socialstrukturelle forskelle i de enkelte århundreder, der fremstilles som noget konstant, såsom klassespecifikke forhold, regionale husstandsstørrelser og disses økonomiske betingelser over tid. Sådanne forhold, mener Rosenbaum, har man kun mulighed for at afdække i mindre undersøgelser, hvor mange faktorer inddrages, som f.eks. den økonomiske velstand, gårdens størrelser, antallet af tjenestefolk og andre husstandstilknyttede personer, overdragelsestidspunkt for gården og andet. Hun belyser de statistiske metoders begrænsninger ved at bringe et citat af E. P. Thompson:³⁰ »How is it possible to get very far with the discussion of household and family if we don't know whether the households were of serfs or of freemen, of fishermen or bakers, nomadic shepherds or miners, were cultivating rice or silk or chestnuts, what kind of dowries or marriage settlements, what customs of apprenticeship or of migrant labour?« Uden skyldig hensyntagen til forhold som disse forbliver strukturbegrebet kun en addition af enkeltoplysninger og data, mener Rosenbaum.

²⁸ Hans Medick: Zur strukturellen Funktion von Haushalt und Familie in die Übergang von der traditionellen Agrargesellschaft zum industriellen Kapitalismus, i: Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, Stuttgart 1976, hrsg. Werner Conze.

²⁹ Heidi Rosenbaum: Zur neueren Entwicklung der historischen Familienforschung, i: Geschichte und Gesellschaft, 1975.

³⁰ E. P. Thompson: Under the Same Roofree, i: Times Literary Supplement, nr. 3713 4/5 1973.

Ovennævnte kritikpunkter fremsættes også af Michael Mitterauer,³¹ og han påpeger videre, at Laslett i sin husstandsdefinition medtager indboere, hvilket øver vold mod begrebet familie. På baggrund af erfaringer med materiale fra Østrig fremhæver Mitterauer problemer som fleregangsægteskaber, hvor medbragte børn fra tidligere ægteskaber ikke har navnesammenfald med (sted)forældre, som de nu lever sammen med. Navnesammenfald kan også forstyrre personrelationerne, når optællingerne kun foregår på basis af tværsnitsundersøgelser. Ligeledes finder Mitterauer en gruppe indboere, der kun har haft partiel tilknytning til husstanden og gårdens drift, men altså har boet på denne, nemlig håndværkere, skovarbejdere o.lign. Disse har ydet arbejdstjenester mod logi på gården. En lang række problemer i forbindelse med begrebet indboere forstyrrer på denne måde billedet. Endelig refererer Mitterauer til en kritik fremsat af L. K. Berkner,³² som finder, at Lasletts familiekategorier ikke kan opfattes som forskellige familiestrukturer. Familier, der opføres under den ene eller den anden kategori, behøver ikke nødvendigvis at tilhøre denne kategori. Det skyldes, at en familie på et bestemt tidspunkt kun falder ind under denne kategori, fordi den befinder sig på et udviklingstrin i familiens livscyklus, der svarer til kategorien. En udvidet familie eller en stamfamilie kan derfor udmærket optræde som en kernefamilie på et andet tidspunkt og omvendt. En familiestruktur kan altså ifølge Berkner ikke opfattes som noget statisk, men må i stedet opfattes som en løbende proces.

Denne kritik af Berkner retter efter min opfattelse et andet og meget vigtigt angreb på Lasletts resultater. Den betyder, at tilliden til Lasletts og andres opgørelser over generationsbredden i husstandene faktisk falder til jorden. Hvis familiekonstellationen i udbredt grad bør opfattes som en løbende proces, kan kun rekonstitutionsmetoden anvendes. Den tager højde for udvikling over tid, og er i stand til at afdække en familiecyklus, beskrive de forskellige stadier i denne proces. Dette taler igen for, at undersøgelser af familieformer kun kan gennemføres på lokalt/regionalt plan, en tanke som Rosenbaum plæderede for blot af andre grunde (se ovenfor).

Den samlede anførte kritik mod Laslett og andres arbejder må efter min mening betyde, at man ikke kan anvende deres resultater som grundlag for en tolkning af datidens husstandsstørrelser og - strukturer. De er dog ikke værdiløse, idet deres resultater er solide nok til at vise, at den traditionelle historiske teori om de store patriarkalske familier heller ikke holder. Opgaven fremover må derfor, indenfor den familiehistoriske forskning, først og fremmest centreres om opstilling af en forskningsstrategi, der tager højde for de hidtidige mangler. Derpå må der

³¹ Michael Mitterauer: *Familiengröße – Familientypen – Familienzyklus*, i: *Geschichte und Gesellschaft*, 1975.

³² L. K. Berkner: *The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure*, i: *Journal of Interdisciplinary History*, 5, 1974.

foretages nye undersøgelser, som så forhåbentlig vil føre til et større og mere sikkert overblik på et senere stadium i den familiehistoriske forskning.³³

Berettigelsen af Medick's kritik af Laslett og andre, for ikke at tage hensyn til blandt andet familiens reproduktion, ses f.eks., når man konfronteres med de resultater, der er tilvejebragt gennem den historiske demografi. Denne disciplin har været dyrket i udbredt grad i Frankrig i efterkrigstiden. Pierre Gouberts³⁴ artikel er et forsøg på at opsummere resultaterne af denne forskning. Man har koncentreret sig om demografiske kriser, demografiske rater, befolknings- og økonomisk vækst. Demografiske kriser indtraf i store dele af Europa op til det 18. årh., korte men voldsomme. Nogle var resultatet af mangel på korn f.eks. i Nord- og Centralfrankrig omkring 1662, mens andre skyldtes epidemier, og atter andre optrådte som en kombination af ovennævnte. England og Holland kendte ikke til demografiske kriser, bortset fra pest, mens Frankrig kendte alle former. Kriserne havde en meget forskellig indflydelse på socialgrupperne, med de laveste klasser som de hårdest ramte.

Studier i de demografiske rater har vist store variationer i dødsraten, og især blandt børn, spændende fra 15–50%. Frugtbarheden blandt kvinder viser også store variationer, hvor man i England og Flandern typisk fødte en gang om året, skete dette kun en gang hvert tredje år i sydvestlige franske provinser. Også undersøgelser over tidspunktet for indgåelse af ægteskab indeholder oplysninger, som ikke umiddelbart lader sig forklare. Generelt blev man gift sent (25–30 år), men alderen for indgåelse af ægteskab varierede fra nation til nation, og igen fra århundrede til århundrede. Goubert nævner økonomiske og familiære problemer som mulige forklaringer, måske forbundet med kirkelig strengthed.

Befolkningsstilvæksten i Frankrig anslår Goubert, med en vis tøven, til at være på omkring 30–35% mellem 1720–1790, men igen er billedet for Frankrigs vedkommende regionalt forskelligt. Fødselsraten i Frankrig var mellem 1781–1790 ca. 39 pr. 1000, men falder så drastisk til omkring 30 pr. 1000 i 1832. Intet land kan påvise et så hurtigt og markant fald på et så tidligt tidspunkt, og forklaringen er fødselskontrol, effektueret gennem afbrudt samleje.

³³ Karin Hausen har i artiklen, *Familie als Gegenstand historischer Sozialwissenschaft*, i: *Geschichte und Gesellschaft*, 1975, forsøgt at skitsere en forskningsstrategi. Hun mener, at man bør bestræbe sig på ikke at isolere og opdele familieforskningen. Hensigten med forskningen må være den, at give et helhedsbillede af familien. Endvidere skal der findes en rimelig balance mellem lokalundersøgelser og generaliseringer på nationalt plan. Fire elementer bør indgå som præmisser for den fremtidige forskning: 1) familie og husstand må altid betragtes i sammenhæng med de realiserede samfundsformer og mulighederne for vareproduktion og konsumtion, 2) familie og husstand er klasse- og lagsspecifik forskellig, 3) familie og husstand opfylder bestemte funktioner samtidig overfor pårørende og samfund, funktioner der ændrer sig historisk, og 4) familie og husstand støttes og formes gennem et antal normative regler og ideologier. Hausens artikel indeholder mange gode overvejelser omkring forskningen i familiens historie. Sammenraget yder ikke forfatteren fuld retfærdighed, men en bredere beskrivelse er ikke mulig her.

³⁴ Pierre Goubert, *anf. arb.*

³⁵ E. A. Wrigley: *Family Limitation in Pre-Industrial England*, i: *Economic History Review* 2. ser. XIX, 1966.

rekonstitutionsundersøgelse af en engelsk landsby, Colyton. Registre fra denne landsby over fødsler, begravelser og ægteskaber er bevaret i ubrudt linie fra 1538–1837. Resultaterne fra undersøgelsen stemmer overens med Lasletts med hensyn til fødselsoverskud.³⁶ Der var et fødselsoverskud frem til midten af det 17. årh., derefter et lille underskud frem til 1750, mens fødslerne igen overstiger dødelighedsraten i sidste halvdel af det 18. årh. Denne udvikling hænger nøje sammen med en opgørelse over kvindernes alder ved første ægteskab. I midten af det 17. årh. var gennemsnitsalderen 26.5, og ved århundredeskiftet 30.0. Når vi når frem til 1750 er den igen nede på 26.3, mens alderen i 1825 når helt ned på 23.3. Bemærkelsesværdigt er det, at mændenes gennemsnitsalder ved indgåelse af ægteskab holder sig konstant omkring 25–26 år i samme periode.

Wrigleys forklaring på ændringen i alderen for ægteskabsindgåelse er tøvende (hans tøven skyldes andre mulige forklaringer, som materialet ikke tager højde for), men det skyldes sandsynligvis, at en relativ velstandsperiode medfører et for stort befolkningstal. Dette justeres igen ved, at kvindernes alder ved ægteskabsindgåelse nedsættes, et forhold der varer, til balancen er genoprettet. Balancen i systemet skyldes menneskelige overvejelser, der er orienteret mod indtjeningsmulighederne.

Denne tese imødegås af David Levine,³⁷ som mener, at produktionsforholdene er den egentlige årsag til ændringen i ægteskabsmønsteret. Enclosurebevægelsen kom tidligt til området og blev efterfulgt af småbønder, der havde lært en mere effektiv produktionsform, og som producerede til et marked. Mænd der blev i landsbyen udsatte ægteskabet, fordi der ingen alternativer var til landbruget, og fordi mange ikke havde mulighed for at nedsætte sig som bønder, før en arv skabte basis for økonomisk uafhængighed. Kvinder derimod fik mindre interesse i tidlige ægteskaber, fordi lace-making (kniplinger og blonder) blev en udbredt beskæftigelse som hjemmeindustri blandt kvinder på landet.

En lignende rekonstitutionsundersøgelse har Arthur E. Imhof³⁸ lavet over Giessen området i Tyskland. Hans resultater er dog ikke så markante som dem Wrigley nåede frem til, idet tallene, der dækker perioden 1691–1900, viser, at gennemsnitsalderen for mændene lå på mellem 25–28 år, og for kvinderne på 22–26 år. Dette svarer til et tilsvarende ensartet mønster for fødselsraten.

Sammenhængen mellem dødelighed, tidspunkt for indgåelse af ægteskab og frugtbarhed er også temaet i en artikel af Roger Schofield.³⁹ Hans artikel er dog, i modsætning til de to ovennævnte empiriske undersøgelser, af teoretisk karakter. Forfatteren forestiller sig også populationsgraden underlagt et overordnet system i balance men med store individuelle forskelle i familierne. Som påvirkningsmuligheder fra omgivelserne på familien nævner han fejlslagne høstår, epidemier og

³⁶ Peter Laslett: *anf. arb.*

³⁷ David Levine: *Proletarianisation, Economic Opportunity and Population Growth*, i: Werner Conze, *anf. arb.*

³⁸ Arthur E. Imhof: *Ländliche Familienstrukturen in einem Württembergischen Dorf 1500–1870*, i: Werner Conze, *anf. arb.*

³⁹ Roger Schofield: *The Relationship between Demographic Structure and Environment in Pre-Industrial Western Europe*, i: Werner Conze, *anf. arb.*

sociale normer. Han refererer også til undersøgelser, der viser, at 20% af fædrene døde uden at have overlevende sønner. Omvendt ville andre familier have et overskud af sønner, og Schofield mener, at disse i mange tilfælde må have overtaget slægtsgårde, hvor der ikke var nogen arvtager, hvilket igen har betydning for familiestrukturen. Men det krævede mere end blot slægtninge, for at opfylde behovet for mænd til at videreføre bedrifter, og her mener forfatteren, at dette blev formidlet gennem et jordmarked. Salg af jord har været kendt i England siden det 13. årh., og systemet har derfor været, at mænd, der kom fra familier med et overskud af drengebørn, simpelthen købte mindre jordstykker for deres del af en familiearv.

Schofield slutter af med at understrege, at teorien om en overordnet balance som styring af befolkningsgraden kræver flere empiriske undersøgelser. Han mener dog at kunne fastslå følgende: 1) at de centrale faktorer, der afbalancerer befolkningsstørrelsen, er ægteskabet og fødselsraten, selvom migration havde betydning på det lokale plan; 2) at den relative betydning af ægteskab/fødselsrate, arvesystem og indkomst for en stor del er underlagt den sociale og økonomiske struktur i det samfund, man levede i; 3) at effektiviteten af systemet forudsætter en tilpasning fra familiens side til de skiftende omstændigheder. F.eks. vil en social norm om en bestemt alder for ægteskabsindgåelse forhindre en modsætning mellem fødselsrate og en for stor befolkning – og omvendt. Ligeledes vil en norm om økonomisk uafhængighed før ægteskab, binde ægteskabet sammen med økonomiske omstændigheder på en systematisk måde.

Denne lille ekskurs til den historiske demografi viser, trods mange tolkningsproblemer, at demografiske faktorer nødvendigvis må inddrages som en vigtig del af den familiehistoriske forskning. Den demografiske historie er forskellig landene imellem. Ligeledes eksisterer der indenfor de enkelte lande store variationer på både regionalt og lokalt plan, altså et yderligere incitament til at basere den fremtidige forskning på relativt små områder, der muliggør, at alle aspekter inddrages i bestræbelserne på at afdække familiens historie.

Den tredje og sidste hovedretning behandler spørgsmålet om arvesystemets indflydelse på familiestrukturen. Et hovedværk indenfor denne retning er »Family and Inheritance«, som består af en række enkeltbidrag, der beskæftiger sig med arveforholdene i Frankrig, England og Tyskland. De to hovedformer for arv udgøres af 1) førstefødselsretten (primogenitur) og 2) ligedeling blandt arvtagere. De to måder at administrere arven på har, som vi skal se, mulighed for at påvirke familiestrukturen i hver sin retning.

Emmanuel Le Roy Ladurie⁴⁰ beskæftiger sig med det 16. årh. Frankrig. Også indenfor arvesystemer er der komplekse forhold i Frankrig, med store regionale forskelle. Princippet om førstefødselsret hvor forældre tilgodeser ét barn, som regel ældste søn, findes i både Nord- og Sydfrankrig. I syd er det det provencalsktalende område og i nord provinserne Lorraine, Verdun og Vermandois. Formålet med

⁴⁰ Emmanuel Le Roy Ladurie: *Family Structure and Inheritance Customs in Sixteenth Century France*, i: *Family and Inheritance*, 1976, eds. J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson.

førstefødselsretten var, at forældrene sikrede sig socialt (sønnen boede hos forældrene indtil overtagelsen), og at man sikrede ejendommens udelelighed og videreførelse. Konsekvenserne for de andre børn kunne blive, ifølge Ladurie, at de sank ned i proletariatets kreds, hvis de kom fra bondestanden, mens mange fra middelklassen søgte ind under kirken. Dette arvesystem mener jeg må fremme stamfamilieboformen. For det »holder« ikke blot på den udvalgte, men også de andre børn, idet man med et giftermål eller forsøg på selvetablering tabte arveretten. Også den omstændighed at gårdene forblev udelte (og dermed store og få i udbud) har medvirket til at holde børnene i hjemmet, på grund af manglende alternativer. Systemet har derfor også haft en effekt på mobiliteten.

Ligedeling af arv og ligeret til den finder man i Normandiet og Bretagne. Ved faderens død ophævede man tidligere begunstigelser eller det modsatte, som denne havde foretaget i sin levetid. At være født ind i en familie gav således automatisk ret til arv på lige fod med brødre (kvinder var dog ikke arveberettigede). Som forklaring på dette systems opkomst i området, hævder Ladurie, at det ikke blev til under livegenskabets usle livsvilkår, men blev skabt af frie selvejerbønder. De enkelte familiemedlemmer kunne altså frit disponere uden at tage hensyn til arvemulighederne. Ligedelingssystemet giver efter min opfattelse mulighed for udbredelse af kernefamilien, fordi de enkelte ikke blev bundet til hjemmet, men også fordi man med dette system må forvente, at gårdens jordlodder i mange tilfælde blev delt, hvilket på længere sigt må føre til, at udbuddet af gårde voksede, og at mange mindre jordlodder simpelthen ikke kunne ernære store familier.

Et tredje system udvikledes i Paris-Orleans området. Op til begyndelsen af det 16. årh. havde man en regel om, at børn der havde modtaget gave/medgift ikke kunne komme i betragtning ved en senere bodeling. Det ændredes til et system, hvor man indbyggede en valgmulighed. Ved forældrenes død kunne et fraflyttet barn, der havde modtaget en form for arv, vælge at levere denne tilbage til forældrenes bo, og dermed igen træde ind på lige fod med de andre arveberettigede. Børn, der blev i hjemmet, kunne forvente at overtage familieejendomme. Formålet med dette var at begrænse antallet af arvinger og dermed også skabe mulighed for at familieejendommen forblev udelte. Systemet var knyttet meget tæt til områder med livegenskab og må vel siges at fremme muligheden for store familier.

Jeg har i min præsentation af arvesystemet i Frankrig argumenteret for, at systemerne kunne tænkes at befordre en bestemt form for familiestruktur, nemlig kernefamilie og udvidet/stamfamilie. Vi har mulighed for, ved at inddrage materiale fra husstandsundersøgelserne, at få et fingerpeg om teoriens gyldighed. I »Household and Family« har vi to enkeltundersøgelser, der repræsenterer områder med ekstreme arvesystemer, nemlig Loguenesse (Normandiet) og Montplaisant (mellem Midt- og Sydfrankrig). Resultaterne fra disse undersøgelser viser en klar overvægt af kernefamilier i Loguenesse, se bilag I, mens der for Montplaisants vedkommende tegner sig et langt mere komplekst billede med helt op til ca. 30% af husstandene, der boede som stamfamilier, se bilag VIII. Som sagt er dette kun en antydning af en bestemt sammenhæng, og må ikke forstås som en årsagsforklaring. Den observerede sammenhæng kan nemlig udmærket skyldes, at

de to fænomener optræder samtidigt, men at den egentlige forklaring på dette har sin oprindelse i en tredje variabel. En nærliggende tanke er efter min opfattelse, at produktionsforholdene er den egentlige »skurk« i dramaet, idet de to områder også repræsenterer et selvejerområde (Normandiet) og et feudalt produktionsområde.⁴¹ Jeg vil senere vende tilbage til produktionsforholdenes betydning for familiestrukturen.⁴²

Cicely Howell⁴³ har undersøgt arveskikken i Midlands i England i tiden 1280–1700. Førstefødselsretten var også her den altdominerende arveskik. Formålet var, som det fremgår af testamenterne, at tilgodese enken og at sikre ejendommens videreførelse indenfor slægten. I den tid enken selv var i stand til at videreføre ejendommen, fungerede hun som familiens overhoved, eventuelt med hjælp fra en slægtning, men normalt ældste søn. Når sønnen senere overtog ejendommens drift, var han forpligtet til at sørge for moderens underhold til dennes død. Testamentet blev ofte forfattet en rum tid, før døden indhentede familieoverhovedet, hvilket betød, at den ældste søn kendte sin fremtid og af den grund blev boende hos forældrene. Det var ikke ualmindeligt, at sønnen giftede sig inden en overtagelse havde fundet sted, en skik der vandt mere og mere frem i det 16. og 17. årh. Systemet fører klart til stamfamilieforhold, men Howell påpeger, at det kun bør opfattes som et stadium i en familiecyklus. Forfatteren har undersøgt tidsintervallet for tre-generationers stadiet, og når frem til et gennemsnit på 3.5 år, mens generationsintervallet, dvs. den tid i hvilken familien optræder som kernefamilie, er på hele 30 år.

Her finder vi således et eksempel fra England, der støtter kritikken mod Laslett, den kritik der siger, at man ikke får det rigtige billede af husstandsstrukturen frem ved tværsektionsanalyser, at man nødvendigvis må følge familien over tid, for derved at tage højde for eventuelle stadier i en familiecyklus.

⁴¹ David Sabeau: *Aspects of Kinship Behaviour and Property in Rural Western Europe before 1800*, i: Goody, Thirsk, Thompson, anf. arb., følger Ladurys artikel op, ved at beskæftige sig med slægtskabsrelationernes styrke og betydning under forskellige arvesystemer. Derudover retter han en kritik mod Ladurie, idet han hævder, at det er muligt at finde arvesystem og familieformer knyttet sammen i visse regioner, og derved få et (pænt) overensstemmende billede frem. Men ifølge Sabeau holder denne overensstemmelse ikke, når man sammenligner med resultater fra andre områder med samme arvesystem, idet man her kan finde divergerende familieformer. Han leverer yderligere en mulig forklaring på arvesystemernes fremkomst, idet der henvises til, at 30 års krigen slog landbrugsstrukturen i stykker. Det bevirkede, at man i nogle områder genopdyrkede jorden på små landbrugsenheder, og det fik en større spredning af familierne til følge.

⁴² Et eksempel på produktionsforholdenes betydning for familie- og husstandsstrukturen giver E. P. Thompson i *The Grid of Inheritance: A Comment*, i: Goody, Thirsk, Thompson, anf. arb. Her gør han opmærksom på, at arvesystemet i nogle bondesamfund netop havde til formål at sikre godsejeren eller pengeudlåneren sikkerhed for deres tilgodehavende hos bønderne ved generationsskift. Endvidere var arven i mange tilfælde ikke egentlig værdiorienteret, men bestod i at arve brugsretten til jorden. Thompson mener også, at selvejerbønderne udslettede sig selv som klasse på grund af den ligelige arvedeling, og sådanne områder har måske netop udgjort den basis, der muliggjorde hjemmeindustriens fremkomst. En udvikling der tidsmæssigt falder før industrialiseringen.

⁴³ Cicely Howell: *Peasant Inheritance Customs in the Midlands 1280–1700*, i: Goody, Thirsk, Thompson, anf. arb.

Margaret Spufford⁴⁴ undersøgelse af Cambridgeshire i England fra det 16. til det 18. årh. godtgør også, at førstefødselsretten kan være en økonomisk belastning for vedkommende, selvom det var den dominerende arveskik også i dette område. Det skyldes, at arvtageren var forpligtet til at betale sine søskende deres del af arven. Det førte til et markant fald i antallet af ejendomme af middelstørrelse, fordi de ikke var rentable. Derimod så man ofte, at søskende frafaldt arvekrav, hvor ejendommen simpelthen ikke kunne bære en udredning af arven. Denne udvikling ser Spufford som en afgørende betingelse for den senere enclosurebevægelse. I lighed med regionale franske forhold, gør artiklerne her opmærksom på, at ligedelingsystemet kunne skabe områder med meget små ejendomme, og dermed potentielt mindre familier, hvilket peger i retning af husstande med kernefamilier.

L. K. Berkner⁴⁵ har foretaget en regional sammenligning af de to tyske provinser Calenberg og Göttingen på baggrund af materiale fra slutningen af det 17. årh. Formålet med undersøgelsen er at demonstrere, at der er en sammenhæng mellem på den ene side delt arv og kernefamiliehusstande og på den anden side udelt arv og stamfamiliehusstande. I Calenberg var den dominerende arveskik udelt arv. Her finder Berkner, at frekvensen af husstande med stamfamilieforhold er stigende med stigende velstand, mens den er faldende, jo flere år familieoverhovedet har været gift. Der er ikke fuldstændig overensstemmelse mellem stamfamilieformen og social status, men nominelt viser det sig, at 1/10 af husstandene uden jordtilliggende lever i stamfamiliehusstande, 1/4 af husstandene med mindre end 5 hektar, mens det drejer sig om 1/3 af husstandene over 5 hektar. Berkner har forsøgt at tage højde for familiens livscyklus og kombineret dette med mål for social status, men finder samme mønster som beskrevet ovenfor, blot med en højere andel af husstande med stamfamiliestatus, som dog ikke overskrider 50%.

For Göttingens vedkommende, hvor deling af arv var den dominerende skik, er billedet anderledes. Der findes få vidnesbyrd om stamfamiliehusstande. Den største koncentration, Berkner har fundet i en landsby, er på 16%. Göttingen domineres således af husstande med kernefamilier.

Berkner mener dog ikke, at arveskikken er den eneste forklaring på strukturen af husstandene. For Calenbergs vedkommende mener forfatteren, at udelt jordarv, arv til en enkelt, aftægtsmuligheder, store brug samt den specielle arkitektur med store gårde, der var fremherskende i området, alt sammen var årsager til den høje grad af stamfamiliehusstande. Omvendt, i Göttingen, er mindre restriktive jordejendomsforhold, lov om lige arvedeling, mindre brug og mindre gårde, betingelser der fremmer husstande med kernefamiliestruktur. Forfatteren hævder derfor, at hvor man har delt arv og åbne valgmuligheder for individerne, kan man forvente en dominans af kernefamiliehusstande, mens man i områder, hvor valgmulighederne ikke er til stede, og der er skik for udelt arv, må forvente en høj grad af stamfamiliehusstande.

⁴⁴ Margaret Spufford: *Peasant Inheritance Customs and Land Distribution in Cambridgeshire from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, i: Goody, Thirsk, Thompson, anf. arb.

⁴⁵ L. K. Berkner: *Inheritance, Land Tenure and Peasant Family Structure: A German Regional Comparison*, i: Goody, Thirsk, Thompson, anf. arb.

Joan Thirsk⁴⁶ har i en mindre artikel forsøgt at belyse arveskikken blandt overklassen i Europa, på baggrund af samtidig debatliteratur fra år 1500–1700. Hun konkluderer, at førstefødselsretten var det altdominerende princip. Man ønskede derigennem at fastholde overklassens økonomiske styrke og sociale status, samt naturligvis at sikre ejendommen for slægten fremover. Den økonomiske styrke havde blandt andet det sigte, at overklassen gennem den kunne opretholde sin autoritet. Autoritetsudøvelsen var også til fordel for staten som helhed, hævdede man, fordi den bragte stabilitet i samfundet. En diskussion om retfærdigheden i dette forhold førtes i England, fordi lavedelen ikke formåede økonomisk at sørge for de ikke arveberettigede medlemmer af familien.

En egentlig kritisk analyse af arvesystemet, dets udbredelse og indflydelse på familiestrukturen er ikke mulig, da kildematerialet og dermed argumentationsgrundlaget forbliver læseren ubekendt (det drejer sig om tolkning af retsdokumenter). Men trods dette usikkerhedsmoment synes forskningen på dette område at påvise en funktionel sammenhæng mellem arvesystem og familiestruktur. Problemet er imidlertid ikke løst med en verifikation af dette. Som nævnt tidligere er det ikke ensbetydende med, at arvesystemerne alene er kilden til de forskellige familiestrukturer, og til opkomsten af kernefamilien i særdeleshed. Man må dog antage, at de har haft en vis betydning for udviklingen i familiestrukturerne, ligesom de også har virket på en bevarende måde i visse områder, men givet er det, at andre aspekter har øvet indflydelse på familiestrukturen sideløbende med arvesystemerne, og disse må inddrages for at give et fuldstændigt billede af årsagerne til familiestrukturerne.

Forsøger man at sammenfatte præsentationen og analysen af hovedretningerne i den familiehistoriske forskning, henledes opmærksomheden på behovet for en fjerde tilgangsvinkel. Vi har set, at der tilsyneladende var store regionale forskelle i landene med hensyn til husstandsstørrelser, demografisk udvikling, arvesystemer, og produktionsforhold. Og netop produktionsforholdene har endnu ikke været gjort til genstand for en systematisk forskning med henblik på at undersøge deres betydning for og eventuelle indflydelse på familiestrukturerne. Man kan efter min opfattelse godt forestille sig, at netop produktionsforholdene kunne være forklaringen på mange af de regionale forskelle, ligesom de kan være en betydelig del af forklaringen på regionale forskelle i familiestrukturerne. Vi befinder os (specielt i det 18. årh.) i en brydningstid produktionsmæssigt, med ændringer indenfor landbrugsproduktionen i retning af omlægninger til større og mere intensive brug, og dermed en nedbrydning af det feudale produktionssystem, samt opkomsten af forskellige former for tidlig hjemmeindustri og industri. Sideløbende med denne udvikling havde man i visse regioner en landbrugsproduktion, der var baseret på selvejerbønder. Dette komplekse produktionsmønster krævede ikke samme familieheder, men snarere specielle enheder for at kunne fungere. En række forfattere

⁴⁶ Joan Thirsk: *The European Debate on Customs of Inheritance 1500–1700*, i: Goody, Thirsk, Thompson, anf. arb.

har berørt produktionsforholdenes betydning for familiestrukturen.⁴⁷ Der er dog ikke tale om artikler, hvor denne problemstilling er i fokus. Men essensen af artiklerne er, at befolkningstilvæksten i sidste halvdel af det 18. årh., sammen med opkøb af jord til store intensive brug, skabte et overskud af arbejdskraft på landet og et opbrud i landsbysamfundene. De små brug kunne ikke klare sig økonomisk, og det betød, at denne befolkningsgruppe måtte finde en anden levevej. Alternativerne til småbrugsproduktion bestod i, enten at søge til byerne for at finde beskæftigelse, at forblive på landet som lønarbejdere på de store brug eller at slå sig på hjemmeindustri, som på dette tidspunkt dukkede op som en forløber til industrialiseringen. Naturligvis var disse muligheder ikke generelt til stede, men regionalt bestemte. Fælles for dem var imidlertid, at de skabte behov for en anden familiestruktur, nemlig kernefamilien, som passede bedre til de nye produktionsmåder (se især Medick og Schneider). De forestiller sig ikke en kernefamilie, som vi kender den, men en familiedynamisk model, der har forskellig struktur afhængig af familiens udviklingstrin og placering i produktionen. Og netop tesen om en dynamisk familiemodel anvender Berkner i sin kritik af Laslett, men han hævdede, at modellen havde gyldighed for bondesamfundet (se ovenfor s. 181).

Men oversigten over, og analysen af, de tre hovedretninger viste også noget andet end behovet for en fjerde tilgangsvinkel, nemlig at ingen af retningerne repræsenterer et tilstrækkeligt grundlag for tolkninger og konklusioner omkring familiestrukturer i perioden 1400–1800. Til gengæld mener jeg, at resultaterne af den hidtidige forskning er solide nok til, at de retfærdiggør en revision af den historisk traditionelle opfattelse af den patriarkalske familiestruktur som den altdominerende i præ-industriell tid. Specielt må teorien om, at industrialiseringen i Vesteuropa alene udløste overgangen fra patriarkalske familietyper til kernefamilien siges at være tilbagevist allerede på nuværende tidspunkt.

Trods mange uafklarede problemer med hensyn til validiteten af de nye tilgangsvinkler til familiens historie, mener jeg ikke, der er grund til at betvivle, at kernefamilien var et fænomen, der eksisterede også før industrialiseringen. Det, der står tilbage, når man specielt søger svar på kernefamiliens oprindelse, er derfor spørgsmålet om, hvor udbredt kernefamilien var, hvad der forårsagede dens fremkomst, og hvilken form for kernefamilie der var tale om, en term der måske vil vise sig at være misvisende og utilstrækkelig for en beskrivelse af den tids lillefamilie.

⁴⁷ Se især artikler af Hans Medick, *anf. arb.*, Ivy Pinchbeck, *anf. arb.*, samt tre artikler i: *Familie und Gesellschaftsstruktur*, hrsg. Heidi Rosenbaum 1974., nemlig Lothar Schneider: *Arbeits- und Familienverhältnisse in der Hausindustrie (Heimarbeiterfamilie)*, Erich Egner: *Epochen im Wandel der Familienhaushalts*, og Otto Brunner: *Vom »ganzen Haus« zur »Familie«*.

Bilag I
Husstande efter generationsbredde

	England: 100 kommuner	Ealing		Longuesse	
		Antal	%	Antal	%
1. Kun medlemmer af o.hovedets generation	238	23	28	11	17
2. Indeholdende:					
2a Børn til o.hoved	704	59	69	47	76
2b Forældre til o.hoved		0		3	
3. Indeholdende:					
3a Børn til o.hoved og børnebørn til o.hoved	58	0	2	2	8
3b Kun børnebørn		0		0	
3c Børn til o.hoved og forældre til o.hoved		2		3	
3d 3-generations kombination					
4. 4-generations kombination	–	0	0	0	0
5. Ukendt	0	1	1	0	0
Total	1000	85	100	66	101

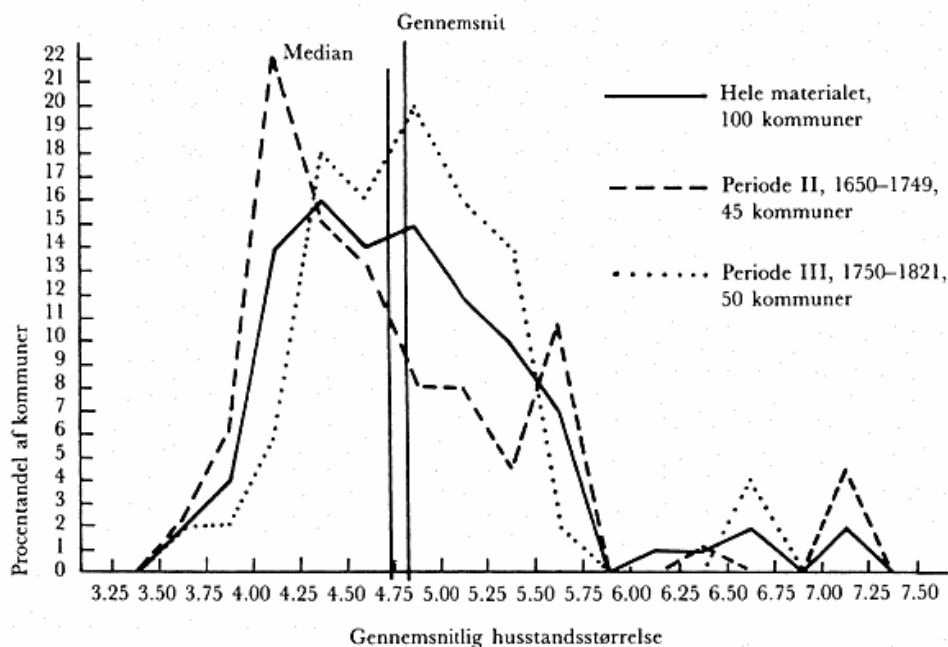
Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 84.

Bilag II
Husstande efter struktur.

		Ealing: Tjenestefolk			Longuesse: Tjenestefolk		
		Med	Uden	%	Med	Uden	%
1. Enlige	1a Enke/enkemand	1	3	12	0	0	1
	1b Ukendt ægteskab. status	1	5		1	0	
2. Ikke familie	2a Samboende søskende	0	0	2	1	2	6
	2b Samboende slægtninge	0	0		0	0	
	2c Ubeslægtede personer	1	1		1	0	
3. Enkelt familie	3a Ægtepar alene	6	4	78	1	7	76
	3b Ægtepar m. børn	14	31		4	28	
	3c Enkemænd m. børn	1	1		1	1	
	3d Enker m. børn	0	9		2	6	
4. Udvidet familie	4a Udvidet m. ældre	1	0	6	1	4	14
	4b Udvidet m. yngre	1	1		0	0	
	4c Udvidet m. samme generat.	2	0		1	2	
	4d Kombinationer af a-c	0	1		0	1	
5. Flere familier	5a Andet par ældre	0	0	2	0	0	3
	5b Andet par yngre	1	0		0	2	
	5c Ægtepar samme generat.	0	0		0	0	
Total		85		100	66		100

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 85.

Bilag III
Fordeling af kommuner efter gennemsnitlig husstandsstørrelse, i procenter

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 137.

Bilag IV
Husstandsgrupper i England og Wales 1801-1961:
Gennemsnitstal og fald i gennemsnit

Folketællingstal over »familier eller sammen- satte grupper«		Lasletts tal over husstande	
Gennemsnit			
1801-1891	4.68	1801-1891	4.59
1801-1901	4.68	1801-1901	4.58
1801-1911	4.66	1801-1911	4.56
1801-1921	4.63		
Fald i gennemsnit			
1891-1911	4.7%	1891-1961	34%
1891-1921	9.1%	1901-1961	32%
1911-1921	4.7%	1911-1961	30%
		1911-1921	5%
		1911-1931	14%

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 140.

Bilag V

Et hundrede engelske kommuner, 1574-1821.
P. Lasletts grundmateriale.

	Antal	Samlet %	Gennemsnit %	Standard afvigelse %
1. Husstande m. en generation	61	23.8	25.1	7.3
2. Husstande m. to generationer	61	70.4	69.2	6.6
3. Husstande m. tre generationer	61	5.8	5.7	4.8
4. Husstande m. fire generationer	61	—	0.0	0.1

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 153.

Bilag VIa.

Et hundrede engelske kommuner, 1574-1821.
Husstandsstørrelse efter social status.

	Antal	Total	Gennemsnit af gennemsnit	Standard afvigelse
1. Rentierer	26	6.63	7.54	3.92
2. Gejstlige	25	5.83	5.60	2.51
3. Selvejere	21	5.91	5.70	1.72
4. Landmænd	35	5.09	5.39	1.05
5. Handlende og håndværkere	40	4.65	4.72	0.81
6. Arbejdere	33	4.51	4.34	0.99
7. Fattige	16	3.96	3.74	1.50
8. Andre	39	3.72	3.59	1.41
9. Ukendt status	19	4.29		

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 154.

Bilag VIb

Et hundrede engelske kommuner, 1574-1821. Børnegrupper, størrelse, andele af husstande med tjenestefolk, andele af husstande med slægtninge, efter social status.

	Gennemsnit af børnegrupper		Gennemsnitsandele af husstande med slægtninge		Gennemsnitsandele af husstande med tjenestefolk	
	Antal	Total	Antal	Andele	Antal	Andele
1. Rentierer	26	2.94	16	27.6	18	84.1
2. Gejstlige	12	3.53	12	25.0	16	81.2
3. Selvejere	17	2.76	9	17.0	14	71.9
4. Landmænd	33	3.10	14	17.3	21	46.8
5. Handlende og håndværkere	42	2.90	18	12.3	25	23.3
6. Arbejdere	32	2.70	16	7.9	21	2.2
7. Fattige	13	2.34	6	7.7	26	13.9
8. Andre	37	2.31	18	15.0		
9. Ukendt status						

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 154.

Bilag VII

Generationsbredden i husstandsoverhovedernes familier.
Antal generationer (%)

	1	2	3	4	%	Total
						Antal
England og Wales, 1966 (tilnærmet)	43	52	4	0	99	1.533.954
Swansea, 1960 (tilnærmet)	35	58	7	0	100	1.958
York, 1851	33	59	9	–	100	781
Preston, 1851	15	75	9	0	99	1.240
Rural, 1851	19	66	14	0	99	855
Laslett, 1564-1821	24	70	6	–	100	–

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 222.

Bilag VIII
Fordeling af husstande efter type (%)

Biologisk familie	1644				1836			
	Ingen	Slægt- ninge	Tjeneste- folk	Slægt- ninge + tjeneste- folk	Ingen	Slægt- ninge	Tjeneste- folk	Slægt- ninge + tjeneste- folk
En-generation								
Enker/enkemænd og enlige	9.5	–	1.6	–	9.9	–	2.5	–
To-generationer								
Husstande u. børn	11.1	3.2	3.2	–	12.3	–	1.2	1.2
Husstande m. børn	30.2	4.8	4.8	1.6	46.9	1.2	11.1	–
Tre-generationer								
Husstande m. slægtninge og gifte børn	4.8	–	1.6	–	1.2	–	–	–
Husstande m. bedsteforældre	14.3	4.8	3.2	1.6	9.9	1.2	1.2	–
Total	69.9	12.8	14.4	3.2	80.2	2.4	16.0	1.2

Kilde: »Household and Family in Past Time«, s. 242.